

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

*ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ВА
АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ПЕДАГОГИК-
ПСИХОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ мавзусидаги*

КУРС ИШИ

Тайёрлади: 19-12 гуруҳ талабаси **Холикулова Ю.**

Гулистон 2014

Кириш

Шарқ алломалари инсон ақлини юксакка кўтарди ва унинг қобилиятига ишонди. Баркамол авлодни тарбиялаш инсониятнинг энг ёрқин орзуси бўлиб келган.

Бироқ, дунё халқларининг барчаси ҳам бу ҳақда ўйлайвермаган. Бундай орзудаги инсонлар азалий маърифатга маданиятга мансуб бўлган юртларнинг донишмандлари – энг мўътабар зиёлилари ҳукмдорлари ҳисобланганлар. Уларнинг орасида Ўзбекистон деб аталмиш муаззам заминимизда яшаган бобокалонларимизнинг ўз ўрни, ҳурмати бор.

Бу жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинган ҳақиқатдир. Баркамол авлодни тарбиялаш орзусига ўз тарихимиздан жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Масалан: Ал-форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асари.

Зотан, шарқ педагогикасининг қамрови кенг, уни уммонга қиёсламоқ мумкин. Ҳозир ўрганаётганимиз ана шу уммондан бир қатрадир, холос. Биз ўзлигимизга қайтиб, мутафаккир боболаримиз меросидан унумли фойдалана билсак, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, таълим-тарбия соҳасида дунёнинг энг илғор мамлакатларига етиб оламиз. Бу ҳар қандай бойликдан афзалдир.

Истиқлолга эришганимизга қадар биз тарбия ишларимизга Европа педагогикасини асос қилиб олган эдик ва ўргандик.

Эндиги вазифа Шарқ педагогикасини ўрганишга эътиборни қаратмоғимиз лозим, чунки илму фан Шарқда тараққий этган, хур фикрлилик биздан бошланган.

“Шарқ Европанинг муаллимидир” деганда ҳақ эди немис олими Хорлер. Ҳақиқатан ҳам шундай, ўзбек халқининг маданий мероси улкан бир денгиз.

Марказий Осиё мутафаккирларининг педагогик фикрлари жаҳон педагогикаси тарихига қўшилган улкан ҳиссадир. Уларнинг бой мероси педагогларнинг ахлоқий қиёфаси ва касбий етуклигини такомиллаштиришда муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

Мутафаккирлар томонидан илгари сурилган қарашлар, инсон, уни тарбиялаш, инсонпарварлик ғояларининг мазмунини бойитиш билан бирга барча даврлар учун бирдек аҳамиятга эга бўлиб маънавий-ахлоқий йўналишининг шаклланишини таъминлади.

Ушбу методик тавсияда Марказий Осиёнинг буюк мутафаккирлари “Шарқ Арастузи” ёки “Муаллими Соний” ва “Авиценна” номи билан танилган Абу Райҳон Беруний ҳамда Абу Али Ибн Синоларнинг педагогик-психологик қарашлари ва унинг аҳамияти ҳақида фикрлар тўпланган.

Мазкур методик тавсиядан вилоятимиз ўқитувчилари фойдаланиб, комил инсонни шакллантиришда ўз ҳиссаларини қўшадилар деган умиддамиз.

Шарқ мутафаккирлари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али Ибн Синонинг педагогик-психологик қарашлари

Абу Райҳон Беруний жаҳон фанининг тараққиётига ғоят улкан ҳисса қўшган зўр истеъдод эгаси ва заҳматкаш тадқиқотчи эди. Унинг ўлмас илмий асарлари жаҳон цивилизациясида юксак аҳамиятга эга.

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4-сентябр (ҳижрий 362-йил 2-зулҳижжа) куни Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида дунёга келди.

Олимнинг тўла номи Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад-ал Берунийдир.

Беруний Хоразмдалик пайтида замондоши, буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино билан илмий ёзишмалар олиб боради.

Қуйида биз олимнинг педагогик-психологик қарашларининг айримларини келтирмоқчимиз.

Абу Райҳон Беруний бутун умрини илмга бағишлади, ўзи ҳаёт экан пайтидаёқ ўша даврнинг энг буюк олими ва мутафаккири сифатида танилди. Беруний илм-фан ривожига ғоят катта ҳисса қўшди. “Ақл ва маърифатда ҳали унга ўхшаш бирор кишини даврон ярата олгани йўқ”, - деб ёзган эди XIII аср тарихшуноси Ёқут.

Беруний илмий билимларни эгаллаш йўллари, усуллари ҳақидаги фикрлари ҳозирги давр учун ҳам долзарбдир.

Ўқувчига билим беришда:

- ўқувчини зериктирмаслик;
- билим беришда бир хил нарсани ёки бир хил фанни ўргатавермаслик;
- янги мавзуларни қизиқарли, асосан, кўргазмали баён этиш ва ҳоказога эътибор бериш кераклигини ўқтиради.

Абу Райҳон Беруний фан соҳасидаги ёдгорликларни, илмий билимларга оид қолдирган барча бойликларни қунт билан ўрганишга даъват этади.

Олим илм толибларига қалбни ёмон иллатлардан, инсон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, беҳуда рақобатдан, очкўзликдан, шон-шуҳратдан сақланиш зарурлигини ўқтирган.

Шунингдек, ҳар бир халқнинг ўзига хос таълим усуллари, йўллари, шакллари борлигини таъкидлаш билан бирга, ҳар бир халқнинг ҳам ўқитиш тизими алифбодан бошланишни кўрсатади.

Грамматика, математика фанларини ўқитишга оид қимматли фикрлар баён этади.

Беруний тил ва адабиёт, тарих, география, геодезия, геология, минералогия фанлари, тиббиёт ва дорилшунослик, физика, фалакиёт илмига оид тадқиқотларини ўзи тарғиб этган назария ҳамда кузатишлар натижасида амалиётда синаб кўриб, фан ҳақиқат устувор туришини таъкидлайди.

У барча иллатларнинг асосий иллатларнинг асосий илмсизликда деб билди. Илмларни эгаллашда эса шахсда сабаби интилиш ва қизиқиш, муҳитни алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганиш, илмий тадқиқотчининг покликка риоя этишга алоҳида эътибор беради, жамиятнинг равнақи маърифатнинг ривожига боғлиқ деган ғояни илгари суради.

Беруний таълим бериш киши руҳиятига, қобилиятига мос, уни толиқтирмайдиган бўлишига эътибор беради ва шундай ёзади: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турлитуман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. “Ҳар бир янги нарса роҳат бағишлайди” - деб беҳуда айтилмаган”.

Беруний кишилар ҳаётидаги ёмонликни қоралайди. Унинг фикрича, бу иллатни йўқотишнинг асосий йўли унинг илдизларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шаҳобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нарса: таъма, ғазаб ва илмсизликдир. Агарда бу асослар қирқиб ташланса, шаҳобчалар қуриydi. Бу асосларнинг негизи эса иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг ҳалокатли душман бўлиб, инсонни овқатларни тановул қилиш лаззати ва ўч олиш завқи билан алдайди. Олимнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонлик қиёфасини йўқотади. Беруний бундай кишиларни йиртқич ва тўрт оёқли ҳайвон, ҳаттоки шайтон ва иблис деб ҳисоблайди (ўша китоб, 70-бет).

Беруний ростгўйлик, тўғрисиўзликни улуғлайди, ёлғончиликни одамлар ўртасига низо солувчи иллат сифатида қоралайди. Олимнинг уқтиришича, бирор киши келтирган хабарни ўз кўзи билан кўриш, билиш ва у ҳақда аниқ тасаввурга эга бўлган маъқул дейди.

Хабарга ёлғон аралашмаслиги лозим. Хабар рост ва ёлғон бўлиши мумкин. Чунки одамларнинг мақсадлари хилма-хил бўлади. Шу сабабли халқлар ўртасида тортишиш юз беради. Беруний ёлғончилик туфайли киши адолатдан юз ўгириши мумкинлигини айтиб, ёлғон сўзловчилар омонатга хиёнат қилиши, бошқалар мулкани ҳийла билан босиб олиши, ўғирлик қилиши, умуман, жамият ва халқнинг бузилишига сабаб бўлишини таъкидлайди.

Беруний ростгўйликни адолат билан баробар қўяди. Унинг фикрича, халқ адолатни севгани каби ростгўйликни ҳам севади. Аммо унинг моҳиятини, ёқимлилигини билишни истамайдиган киши уни севмайди.

Беруний “Ҳиндустон” китобининг еттинчи бобида маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида фикр билдиради. Бобдан ўрин олган ҳикояда олим шундай воқеани баён этади:

«Бир устоз ўз шогирдлари билан қоронғи кечада йўл босиб борар эди. Улар йўл бўйича тик турган бир королтинга дуч келдилар. Устоз шогирдларидан унинг нима эканини айтишни талаб қилади. Шогирдларидан бири билмайман, иккинчиси ҳам билмайман ва билишга қудратим етмайди, деб жавоб беради. Учинчиси эса тонг ёришса, маълум бўлади, қўрқинчли нарса бўлса, тонг ёришиши билан йўқолиб кетади. Қўрқинчли нарса бўлмаса аҳволи равшан бўлади, деб жавоб қилди».

Беруний уч шогирднинг аҳволини, қобилиятини уларнинг жавобларидан билиб олади: олимга биринчи ва иккинчи шогирднинг илмсизлиги, учинчисининг ишни кейинга суриши, илмсиз бўлса ҳам, маърифатга интилиши намоён бўлади. Шу туфайли Беруний унинг жавобини маъқуллайди.

Бу шогирд королтинга бориб, бир-бирига чирмашиб кетган қовоқ палагини кўради, королтин жонсиз нарса эканига ишонади, бирор ихота эмасмикан деб шубҳаланади-да, тепиб юборади, королтин ағанади. Шунда шогирд унинг ихота эканига тўла ишонади. Барча кўрган, билганлари ҳақида устози Берунийга хабар қилди ва унинг қаршисида эътибор қозонди.

Демак, ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш ва шундан сўнггина бир хулосага келиш керак. Беруний бу ишда тажрибага асосланишни алоҳида уқтиради, нодонлик, эринчоқлик, илмсизликни танқид қилади.

Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз кўзгатувчи аъзолари орқали юзага келади. Кўзгатувчилар бир меъёрда бўлса, ёқимли ва зарарсиз, агарда меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур кўзгатади, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм-озиқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса, бутун бадандаги воқеадир.

Беруний ана шу хусусиятлари билан инсоннинг барча мавжудотлардан устунлигини таъкидлаб, инсоннинг асосий вазифаси меҳнат орқали кўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик орқали яхшилик кўришдир, деган ғояни олға суради ва бу фикрини Робиъа қабиласидан чиққан Аъшо номли шоирнинг қуйидаги мисралари орқали қувватлайди:

*Менинг қалбим икки биқиним ўртасида туриб,
Кўзларнинг кўргани қулоқларнинг эшитганини англайди.*

Бу сатрларда билим эшитиш ва кўриш орқали эгалланиши ва у қалбга боғлиқлиги таъкидланади.

Беруний бу фикр тўғрилигининг исботи учун шоир Абу Таммомнинг қуйидаги мисраларини келтиради:

*Барча донолар дейдиларки,
Марднинг тили – қалбининг малайидир.*

Абу Райҳон Беруний ҳам инсон билимларни ақлнинг сезги аъзолари берган маълумотлар орқали эгаллашини айтади.

Хотиранинг аҳамияти ҳақида Беруний ажойиб фикр айтган.

“Хотира, - дейди у – далили бор ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва унғайроқ эслаб қолади”.

Хотирани у Тангри таолонинг тухфаси деб ҳисоблайди.

Олим билим олишни ахлоқий тарбия билан боғлайди. Зеро, инсонда комилликнинг муҳим мезони юксак ахлоқлиликдир.

Берунийнинг “Ўтмиш авлодларидан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Китоб ас-сайдона”, “Ал-қонуни ал-Масъудий”, “Геодезия” ва бошқа асарларида инсон, камолотида ахлоқий тарбиянинг муҳим ўрнини таъкидлайди.

Унинг фикрича ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу хислат бирданига таркиб топмайди.

У кишиларнинг ўзаро мулоқоти, ижтимоий муҳит — жамият тараққиёти жараёнида таркиб топади ёки у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш натижасида намоён бўлади. Яхшилик ва ёмонлик инсоннинг хулқ-атворини белгилайдиган мезон ҳисобланади. Яхши хислатларга тўғрилиқ, одиллик, ўзини вазмин тутиш, камтарлик, лутф, собитқадамлик, эҳтиёткорлик, саҳийлик, ширинсуханлик, раҳбарликда адолатлилик, тadbиркорлик кабиларни киритади.

Ёмон иллатларга эса ҳасадгўйлик, бахиллик, носоғлом рақобат, ўз манфаатини кўзлаш, мансабпарастлик ва ҳоказоларни киритади. Беруний фахрланишни яхши хулқ маъносида ишлатиб “Ёдгорликлар”да шундай дейди: “Фахрланиш — ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд нопокликлардан тозаланишдир. Кимда шундай сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади”.

Демак, Беруний инсоннинг маънавий қиёфасидаги барча ахлоқий хислатларини яхшилик ва ёмонлик каби икки турга бўлади. Бу инсоният яратган педагогик фикр тараққиётида “қизил ип” бўлиб ўтганидек, шу анъанага мувофиқ Берунийда ҳам ахлоқий тушунчалар, ахлоқий баркамолликнинг муҳим томонларидир.

Беруний саховат (ўзаро ёрдам, бир-бирига фойда келтириш учун ҳамкорлик), мурувват (одамларга хайрихоҳ бўлиш, ҳалоллик ва ҳақгўйлик, ўз меҳнати билан кун кўриш ва бошқалар)ни инсоннинг ахлоқий камолотини кўрсатувчи хислатлар деб билади.

Инсоннинг ахлоқий камолга етиши муаммоси бутун таълим-тарбия тизимида марказий масала бўлиб қолган.

Олим эзгу тилакка етишга тўсқинлик қилувчи зиқиналик, ёлғончилик, мунофиқлик, манманлик, такаббурлик каби нуқсонларни қоралайди, бойликка ружу қўйиш ва таъмагирлик, ғазаб ва жоҳиллик инсон учун энг ашаддий душман деб қарайди.

Мутафаккир илгари сурган ахлоқий хислатлардан яна бири адолатдир. У жамиятда адолат, уни ёвузликлардан холос этиш учун доно, адолатли ҳукмдор бўлиши керак, дейди. Беруний кундалиқ турмуши масалаларига ҳам катта эътибор берган.

Ҳар бир ахлоқан баркамол инсон ўзининг турмуш тарзини ҳам уйғун, гўзал эта олади. Уйғунлик гўзаллик ва нафосатнинг асоси саналади. Беруний инсоний хислатлардан муҳими — озодалиқ, тарбиялилиқ бўлса, инсонга энг яқин нарсa унинг табиати, руҳи дейди. Шунинг учун инсон ўз табиатига ёқадиган ишларни бажариши зарур,

деб кўрсатади. Бунда инсоннинг ички дунёси билан ташқи гўзаллиги, турмуш тарзидаги гўзалликнинг уйғун бўлишини талаб этган. Бунга инсон киядиган кийимдан тортиб, кундалик турмушдаги юриш-туриши, сўзи, қалби, қилган иши – ҳаммасининг гўзал бўлиши таъкидланган.

Ҳар бир шахсда шарм-ҳаё, нафис, дид, иффат, латофат, ширинсуханликнинг таркиб топиши турмушдаги янада гўзал бўлишга олиб келади.

Олимнинг инсон турмушига хос хулқ-одоб қоидалари ҳақидаги фикрлари педагогик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Инсон ҳам ички, ҳам ташқи томондан гўзал бўлсагина ҳақиқий камолотга эришиши мумкин дейди. У озодлик ва орасталикни олижаноблик билан тенглаштиради. Инсон доимо буларга риоя этиши зарур деб таъкидлайди. Бунда инсон ўзини бошқара олишга қодир бўлиши, ҳар бир етук инсон учун зарур бўлган хислатларни таркиб топтиришда куч ва иродага эга бўлиши зарур, дейди.

“Минералогия” асарида бу фикрни қуйидагича ифодалайди:

“Инсон ўз эҳтиросларига ҳукмрон, уларни ўзгартиришга қодир, ўз жон ва танини тарбиялар экан, салбий жиҳатларни мақтагулик нарсаларга айлантриришга ҳамда аста-секин, ахлоқ ҳақидаги китобларда кўрсатилган усуллар билан иллатларни бартараф этишга қодирдир”.

Беруний инсонни камолотга етакловчи хислатлардан яна бири олижаноблик деб кўрсатади. Олижанобликнинг мазмунини яхшилик ташкил этади. Бунда олим инсонга инсон сифатида муомала қилишни назарда тутади. Энг муҳими, мутафаккир, инсон камолотида, меҳнат тарбияси ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир хунар эгасининг меҳнатига қараб турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир қазувчи, хунарманд, фан сохиблари меҳнатини келтиради. Айниқса, илм аҳли – олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, хайрихоҳ бўлишга чакиради, уларни маърифат тарқатувчилар, жамият равнақиға ҳисса қўшувчилар деб билади.

Олим болаларни меҳнатга ўргатиш методлари, йўллари ҳақида ҳам фикр юритади. Масалан, болаларни энг кичик ёшидан меҳнатга ўргатиш керак дейди. Меҳнат тарбиясида ўша давр тарбия анъанасига биноан ворисликка катта аҳамият беради.

Буни Э.Тўрақулов ва С.Раҳимовлар “Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида” номли рисоаларида жуда яхши баён этишган. Берунийнинг “Минералогия” асарида фақат қимматбаҳо

металлар, тошлар ҳақида эмас, ҳунармандчиликка оид шогирд тайёрлаш жараёни, усталарнинг ҳунар ўрганиш методлари ҳақида ҳам қимматли фикрлар баён этилган. Бунда ҳозирги педагогика фани тили билан айтганда, шахсий намуна методидан фойдалангани, иш жараёни бевосита хат назарий, ҳам амалий жиҳатдан устахонанинг ўзида бажарилгани шогирдларнинг малакали уста бўлиб етишишида катта аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам ўша даврда Хуросон ва Мовароуннахр маталлургия, кончилик, тўқувчилик зеби-зийнат буюмлари ясаш, қоғоз ва ойна ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда дунё бозорида ном чиқарган.

Ҳунармандчиликнинг бундай якка ҳолда ўргатилиши малакали касб эгаларининг етишиб чиқишига ёрдам берган, ҳалол ва виждонан меҳнат қилишга йўллаганки, бу инсоннинг камолга етишишда муҳим поғона бўлган. Зеро, қадимдан ҳар бир етук инсон у шоҳми, оддий фуқароми, ҳунарнинг бир ёки бир неча турини билиши зарур саналган. Шунга кўра буюк шоҳлар ҳам, беклар ҳам, мол-мулк эгалари бўлган бейлар ҳам, оддий фуқаро ҳам ўз фарзандини билимли бўлиши билан бирга, ҳунарли бўлишга ҳам эътибор берган ва у ёзилмаган қонунга барча бирдек амал қилган. Чунки кишилик жамияти пайдо бўлгандан бошлаб, кишилар ўз моҳияти ва ҳунари билан кун кечиришга мажбур бўлган ва бу ҳаёт тақозоси сифатида қабул қилинган.

Шунинг учун ҳам Беруний инсон ҳар томонлама камолга етиши учун у илмли бўлиши билан бирга меҳнатсевар ва ҳунар эгаси бўлиши ҳам керак дейди.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди.

Бу ҳозирги давр педагогикасида ҳам эътироф қилинган ирсият, муҳит ва тарбиядир.

Маълум бир даврда олимлар инсон камолотига ирсият, муҳитнинг таъсирини инкор этиб, фақат тарбияни тан оладилар.

Лекин Беруний ўз замондошлари – буюк мутафаккирлар Форобий, Ибн Синолар каби инсон камолотида ҳар учаласини ҳам муҳим деб ҳисоблайди. Яъни у инсоннинг камолотга етишида илму маърифат, санъат ва амалиёт асосий роль ўйнаса-да, насл-насаб, ижтимоий муҳит ва ижтимоий турмуш қонуниятлари ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Абу Райҳон Беруний назарида инсон камолга етишининг энг муҳим омиллари илмли-маърифатли бўлиш ва юксак ахлоқлиликдир.

Беруний илмий билимга оид, таълим методлари ҳақидаги қарашлари билан таълим назариясида ўзига хос мактаб яратди.

Ёшларни тарбиялашда эса ахлоқий меҳнат тарбияси, нафосат тарбияси, оила тарбияси, инсоннинг шахсий гигиенаси, халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик ҳақидаги тушунчалар катта аҳамиятга эгадир.

Олим ахлоқлиликнинг белгилари сифатида яхшилик, тўғрилиқ, адолат, камтарлик, саҳоват, олижаноблик, дўстлик ва ҳамкорлик, меҳнат ва ҳунар эгаллаш, поклик, гўзалликка интилиш кабиларни илгари сурган. Буларнинг барчасини у яратган асарларидаги ижтимоий-фалсафий фикрларга боғлаб тушунтирган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Берунийнинг комил инсонни шакллантиришга оид бу фикрлари фақат ўз замонаси учун эмас, ҳозирги давр таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришда ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, унинг ўзи ҳам ҳақиқий комил инсонга хос хислатларга эга эканлигини, ҳаёти ва ижодий фаолияти, ёзган асарлари билан исботлаб, келажак авлодларга катта маънавий мерос қолдирди.

Биз эса ундан фойдаланишимиз керак.

Шарқда “Шайх ар-Раис” номи билан машҳур бўлган алломаларидан бири ўрта аср мутафаккири Абу Али ибн Синодир.

Ибн Сино ҳам бошқа замондош қомусий олимлар қатори математика, астрономия, физика, кимё, биология, тиббиёт, доришунослик, руҳшунослик (психология), физиология, фалсафа, филология, таълим-тарбия соҳаларида ижод этган ва дунёга машҳур йирик асарлар мерос қолдирган олим.

Маълумки, Ибн Сино ҳам бошқа мутафаккирлар каби ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларини ижтимоий-фалсафий қарашлари билан боғлиқ ҳолда ифодалаган, махсус рисолаларда талқин этган.

Абу Али ибн Сино камолотга эришишнинг биринчи мезони саналган маърифатни эгаллашга даъват этади. Чунки илм-фан инсонга хизмат қилиб, табиат қонунларини очиб авлодларга етказиши керак. Бу мақсадга етишиш учун инсон қийинчиликлардан кўрқмаслиги зарур, дейди. “Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан кўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг кўрқоғидир”. Зеро, маърифатли киши жасур, ўлимдан ҳам кўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

Билимсиз кишилар жоҳил бўлади, улар ҳақиқатни била олмайдилар, деб уларни етук бўлмаган кишилар қаторига қўшади. Бундай кишилардан илмий фикрларни сир тутиш кераклигини таъкидлайди. У ҳақиқатни билиш учун билимга эга бўлиш кераклиги, лекин ҳар қандай билим ҳам ҳақиқатга олиб келмаслиги, инсон ўз билимининг ҳақиқийлигини билиши учун мантиқни ҳам билиши зарурлигини ўқтиради.

Ибн Синонинг таълим методлари ҳақидаги таълимоти асосида ҳам билимларни эгаллашда мантиқий тафаккурга, шахсий кузатиш ва тажрибаларга таяниш керак деган ғоя ётади.

Ибн Сино билим олишда болаларни мактабда ўқитиш зарурлигини қайд этар экан, таълимда қуйидаги томонларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди:

- болага билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик;
- таълимда енгилдан оғирга бориш орқали билим бериш;
- олиб бориладиган машқлар болалар ёшига мос бўлиши;
- ўқитишда жамоа бўлиб мактабда ўқитишга эътибор бериш;
- билим беришда болаларнинг майли, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;

- ўқитишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш;

Бу талаблар ҳозирги давр таълим тамойилларига ҳам мос келиши билан қимматлидир. Юқоридаги масалаларга ўзининг “Тадбири манзил” асарида махсус бўлим бағишлайди.

“Болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш” (“Омузиш ва парвариши фарзанд дар мадраса”) бўлимида таълим ва тарбия жараёнини очиб беради. Юқоридаги тамойиллар эса болаларни енгил-елпи билим олиш эмас, балки ҳар томонлама чуқур ва мустаҳкам билим олишга ёрдам беради.

Талабага билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир. Шунга кўра Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, шундай йўл-йўриқлар беради.

Булар қуйидагилардан иборатдир:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- берилаётган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиши;
- фанга қизиқтира олиш;

- берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиши;
- билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериши;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур, дейди олим.

Ибн Сино таълимотида билимда қайси методлардан фойдаланилмасин — у оғзаки ифодали, билимларни тушунтиришми, жонли кўринишлардаги суҳбатми, тажрибаларми, барибир талабада ҳақиқий билим ҳосил қилиш, мустақил, мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, олган билимларини амалиётга татбиқ эта олиш қобилиятини таркиб топтириш асосий мақсад бўлган. Унинг номи ҳам шунга ишора қилади: “Ҳай ибн Яқзон” (уйғоқ ўғли тирик). Бу асар фаросат илми ҳақида эканлигини Ибн Синонинг ўзи ҳам таъкидлайди.

Олим бу асарида илм-маърифатни ўрганишга киришиши натижасида кўзи очилгани, унинг натижасида Ақл (Ҳай ибн Яқзон) кўзига кўрингани ва илм ҳам унга ўз жамолини намоён қилганини ҳикоя қилар экан, илм-ақлни ўлим билмайдиган уйғоқ, қаримайдиган, ёки бели букилмайдиган - барваста, нуроний сифатида тасвирлайди. Тафаккур қилиб зарур бўлган ва билиши мумкин бўлган нарсаларни ўқишга киришгани, бу йўлда ақлни ишга солиб, ўзини ёмонликлардан четлаштирадиган турли хусусиятларни билиб олганлигини қайд этади.

Демак, “Ҳай ибн Яқзон” мантиқ илмига бағишлангани билан ҳам ақлий тарбияда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, инсондаги ёмон иллатларни ҳам бартараф этишда илму фан, зиёнинг аҳамияти, инсондаги ақл-тафаккур қувватининг ёмон иллатларидан қутилиши, ўзлигини англаш воситаси эканлиги билан адабий-фалсафий асаргина бўлиб қолмай, тарбиявий асар сифатида ҳам қимматлидир.

Шу жиҳатдан олимнинг “Ҳай ибн Яқзон” асари кишиларнинг дид-фаросатини ўстириш, фикр доирасини кенгайтириши билан таълим-тарбияда ҳам моҳияти катта ҳисобланади.

Ибн Сино инсоннинг камолга етишида унинг ахлоқий камолоти муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Олим ахлоқлиликнинг асосини яхшилик ва ёмонлик каби икки тушунча билан таърифлайди.

Дунёда мавжуд бўлган жами нарсалар табиатига кўра камолот сари интилади. Камолот сари интилишнинг ўзи эса моҳият эътибори билан яхшиликдир...”.

Ибн Сино инсон камолотининг муҳим ахлоқий жиҳатларини ҳам таҳлил этади ва ҳар бирига таъриф беради. Масалан, адолатни руҳий лаззатнинг бош мезони санайди. Инсон қаноат, жасурлик, донолик билан адолатга эга бўлади, ёмон иллатлардан ўзини тийиб, яхшиликни мустаҳкамлайди, ҳақиқий руҳий лаззат олади, дейди олим.

Инсондаги ижобий ахлоқий хислатларга саҳийлик, чидамлилиқ, камтарлик, севги-муҳаббат, муътадиллик, ақллиқ, эҳтиёткорлик, қатъиятлилиқ, садоқат, интилиш, уятчанлик, ижрочилиқ ва бошқаларни киритади.

Ибн Сино ҳар бир ахлоқий хислатнинг таърифини беради:

Муътадиллик – тан учун зарурий озиқ ва хулқ меъёрларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик;

Саҳийлик – ёрдамга муҳтож кишиларга кўмаклашувчи инсоний қувват

Ғазаб – бирор ишни бажаришда шовша-шовшарликдан сақловчи қувват дейди. Зийракликни нарсалар ва хатту-ҳаракатларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват, ачиниш, кишилар бахтсизлик, азоб-уқубатга дучор бўлганда, улар билан хушмуомалада бўлувчи инсоний қувват.

Камтарликка худбин ишлар билан шуғулланишдан тўхтатувчи куч сифатида таъриф беради.

Ибн Сино инсоннинг камолотга етишида тўсқинлик қилувчи нуқсонлар сифатида жоҳиллик, нодонлик, шафқатсизлик, такаббурлик, нафратни кўрсатиб ўтади.

Жоҳилликни – илмга, нодонликни – зеҳни ўткирликка, шафқатсизлик, такаббурликни адолатга, нафратни – севги-муҳаббатга қарама-қарши иллат сифатида таърифлайди.

Ибн Сино юксак ахлоқий хислатларга яна кишиларнинг бир-бирларига дўст бўлиб яшаши, ҳамкорлик қилишни ҳам киритади.

Чунки ҳар бир киши жамиятда, одамлар билан бирга яшар экан, улар билан дўстона яшашга интилади.

Модомики, инсон алоқага муҳтож экан, бошқа биров билан қўшничилик қилиш учун унинг уйи ёнига уй солади, ўзининг эҳтиёжини қондириш учун эса ишлаб чиқариш маҳсулотларини алмаштиради, душманлардан сақланиш учун ўзгалар билан бирлашади. Мана шу тариқа кишиларда бирлик ҳисси, бошқаларга нисбатан севги-муҳаббат ва умумий ахлоқий негизлар ишлаб чиқиладиган бўшлайди. У инсонда яхши хулқнинг шаклланишида хушхулқ, илмли, дўст муҳим роль ўйнайди, дейди. Олим дўстликни шундай таърифлайди: Ҳар қандай қийинчиликларга қарамай ўз дўстини хавф-хатарда ёлғиз қолдирмайдиган дўстлик;

Манфаатлари ўхшаш ва ғоявий яқин дўстлик;

Ўз шахсий манфаати ва эҳтиёжини қондиришга қаратилган дўстлик.

Ибн Сино биринчи ва иккинчи хил дўстликни ҳақиқий дўстлик деб эътироф этади.

Олим ҳақиқий дўстлик натижасида севги-муҳаббат пайдо бўлиши мумкинлигини айтади. У “Рисолаи ишқ” асарида севги-муҳаббатнинг асл

моҳиятини ҳам ижтимоӣ, ҳам физиологик жиҳатдан ёритиб беради. Инсонларга уларнинг ташқи кўринишига қараб эмас, балки уларнинг ички, маънавий дунёсига қараб баҳо бериш кераклигини ўқтиради. Ҳар бир киши табиатан севги туйғусига эга, у табиӣ зарурат сифатида намоён бўлади, лекин инсон ўз туйғуларини бошқара олиши, ақл ва фаросат билан ҳақиқий севгини ҳирс туйғусидан, эҳтирос кучидан ажрата билиши зарур дейди. Шундагина инсон ҳақиқий камолотга эриша олади. Чунки ҳақиқий севги, олимнинг фикрича, инсон зиммасига ахлоқий, ҳақуқий бурч юклайди. Бу эса олимнинг севгига ижтимоӣ омил сифатида ҳам қараганлигини кўрсатади.

Ибн Сино ақлий тарбия турли билимларни ўрганиш натижасида амалга ошса, ахлоқий тарбия кўпроқ яхши ахлоқий хислатларни машқ қилдириш, одатлантириш, суҳбат орқали амалга ошади, деб таълим берди.

Инсон ҳиссий ва маънавий талабларни ажратиб олиш имкониятига эга экан, бу имконият аста-секин инсон феъл-атвориға хос хислатга айлана боради.

Олим инсоннинг шаклланишида унинг атрофини ўраб олган ташқи муҳит, одамлар алоҳида муҳим роль ўйнайди, ана шу ташқи муҳит ва одамлар инсоннинг атроф дунёни билишинигина эмас, балки унинг хулқини яхши ёки ёмон жиҳатларнинг таркиб топишига ҳам таъсир этади. Шунинг учун ҳам болаларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш кераклигини, бола ёмон одамларга ўрганмаслиги учун, уни ёмон одамлардан, ёмон муҳитдан узоқроқ сақлаш зарурлигини ўқтиради.

Ибн Синонинг тарбиявий қарашларида оила ва оилавий тарбия масалаларига кенг ўрин берилган. Чунки инсон аввало оилада камолга етади. Олим оилада ота-онанинг вазифаси ва бурчига катта эътибор беради. Оила муносабатларига тўхталар экан, айниқса ота-оналарнинг оилада меҳнатсеварлиги билан фарзандларини ҳам касб ва ҳунарға ўргатиш борасида муҳим фикрлар баён этади.

Инсоннинг хулқи ва руҳига меҳнатнинг ижобий таъсирини таъкидлаш билан бир қаторда турли касб эгалари: ҳунарманд, деҳқонлар меҳнатини улуғлайди ва қиморбоз, судхўр қабиларни қоралайди. У меҳнатсиз ҳаёт кечириш инсонга ҳам жисмоний, ҳам руҳий томондан салбий таъсир этишини тўғри талқин этади.

Олим ақлий, ахлоқий тарбия билан бир қаторда инсон камолотида жисмоний тарбиянинг муҳим аҳамиятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан таҳлил этади.

Ибн Синогача инсоннинг камолга етишида жисмоний тарбиянинг таъсири ҳақида бир бутун, яхлит таълимот яратилмаган эди. У биринчи бўлиб жисмоний тарбиянинг илмий-педагогик жиҳатдан бир бутун тизимини яратди.

Боланинг етук инсон бўлиб шаклланишида унга ғамхўрлик, поклик, масъулиятни ҳис этиш, дўстона муносабатлар туйғусини сингдириб бориш зарур, дейди олим “Тиб қонунлари” асарида.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Синонинг таълим-тарбиявий қарашларида инсоннинг ҳам ақлий, ҳам ахлоқий-эстетик ҳамда жисмоний томондан ривожланиши унинг камолга етишишнинг асосий мезони сифатида талқин этади.

Олимни буюк хизматларидан бири шундаки у инсоннинг меҳнати, қобилияти, ақл-заковатини улуғлайди, ундаги қудратга ишонди.

Шуни таъкидлаш лозимким буюк алломамиз бўлган Абу Али ибн Сино асарларидан фойдаланиб, унга амал қилинса нур устига аъло нур бўларди.